

İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yı Râşidîn Örneği

Doç. Dr. Ahmet GÜZEL*

Özet

Hz. Peygamber'den sonra İslâm Devletini yöneten Râşid Halifeler'in gayrimüslimlere uyguladıkları yönetim, Kur'ân ve Hz. Peygamber'in rehberliğinde gerçekleşmiştir. Güçlü bir devletin başkanları olarak halifeler, temel hak ve hürriyetlerden, siyasî, dinî, ilmî-kültürel ve iktisadî hak ve hürriyetlere kadar hayatın her alanını kapsayan konularda gayrimüslim tebaaya müsamaha ve adaletle muamele etmişlerdir. Bu dönemde, etnik, kültürel ve dinî yönlerden farklı olmak; sömürü, ötekileştirme sebebi olarak görülmemiş, dolayısıyla gayrimüslim tebaayı korkuya, endişeye sevk edecek bir algı oluşmamıştır. Birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları belirlenen halk, geniş bir coğrafyada karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler içerisinde huzurlu bir şekilde yaşamışlardır.

Anahtar Kelimeler: *Hulefâ-yı Râşidîn, gayrimüslim, ötekileştirme, birlikte yaşama kültürü.*

The Experience Of Living Together In The Islamic Tradition: The Example Of The Four Righteous Caliphs

Abstract

The management of non Muslims applied by The Four Righteous Caliphs which they governed the Islamic state after the prophet, realized in the guidance of Him and Quran. The

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Caliphs as presidents of a strong state treated to non Muslims with tolerans and fairly in all areas of life from fundamental rights and freedoms to political, religious, scientific, cultural and economic rights. During this period, to be different in ethnic, cultural and religious aspects has not regarded as a reason for othering and exclusion; hence any perception that makes them scared and anxious has not occurred. So, the people who determined their rights and responsibilities towards each other, lived in a peaceful relationship based on mutual respect in a wide geography.

Keywords: *The four righteous caliphs, non-muslims, othering, culture of living together.*

1- Giriş

İnsanlık tarihinde, İslâm medeniyeti dışında, güç ve hâkimiyet sahibi olmasına rağmen, farklı etnik kökene ait, muhtelif kültür ve dinlere mensup insanları asırlarca âdil bir şekilde yöneten, birlik beraberlik duygularıyla camiye, havrayı, kiliseyi kavgasız, gürültüsüz yan yana getirebilen bir başka medeniyetten söz etmek imkânsızdır.

Bir arada, huzurlu bir şekilde yaşamının temel umdelerini tespit ederek, toplumsal ve siyasal pratiğe dönüştüren Hz. Peygamber, kendisinden sonra devleti yönetecek haleflerine model olacak tecrübe örnekleri bırakmış, ileriye dönük evrensel bir mesaj mahiyetindeki “Benim ve Hulefâ-yı Râşidîn’in¹ sünnetine uyun”² talimatıyla da, takip edilmesi

¹ Hadiste geçen “Hulefâ-yı Râşidîn” tabirinden kimlerin kastedildiği konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazıları bu tabirle “ilk dört halife”nin kastedildiğini, bazıları “diğer Müslüman imamların da bu kategoriye girdiklerini söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet, bu tabirle kastedilenin “ilk dört halife” olduğunu ileri sürmüştür. Geniş bilgi ve izahlar için bk.: Fayda, Mustafa, “Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi”, *İslam Tarihi*, (edt.: Eyüp Baş), Ankara 2012, s.231-232.

² Ebû Dâvûd, Sünnet, 6; Tirmizi, İlim, 16; İbn Mâce, Mukaddime, 6; Dârimî, Mukaddime, 16; Ahmed b. Hanbel, IV, 126-127.

gereken uygulamaların membaina atıfta bulunmuştur.

Rasûlüllah'ın Medine'de kurduğu İslâm devletinin sınırları Rasûlüllah'ın vefatına kadar geçen kısa süre içinde üç milyon kilometrekareye ulaşmış, bu alana, Râşid Halifeler döneminde on milyon kilometrekarelik geniş bir alan daha ilâve edilmiştir.³ Bu yönüyle bakıldığında Râşid Halifeler'in yönettiği devletin güçlü bir devlet olduğunu söyleyebiliriz.

Hız. Peygamber dönemiyle, Emevîler'den günümüze kadar uzanan dönem arasında bir köprü vazifesi görmesi sebebiyle “güçlü” bir devleti “âdil” bir şekilde yöneten Râşid Halifeler'in uygulamalarının hayatın her alanında olduğu gibi, “Müslümanların Birlikte Yaşama Tecrübeleri” konusunda da önemli örnekleri barındırdığı muhakkaktır.

Bu çalışmada Râşid Halifeler'in gayrimüslim tebaayla – zimmîlerle* birlikte yaşama tecrübelerine dair örnekler irdelenerek, beslendiği kaynağın ve gelecek asırlara sunulan modellemelerin tespiti yapılmaya çalışılacaktır.

2- Temel Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

Zimmî kelimesi içerdiği anlam itibariyle, İslâm nazarında “insan”ın değerini ortaya koymaktadır. Bu hususta Kur'an ve Sünnet açık, kesin mesajlar vermiştir: “Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik etmenizi ve onlara karşı âdil davranmanızı yasak kılmaz; doğrusu Allah âdil olanları sever...”⁴“Bizimle

³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1990, II, 913.

* Zimmî kelimesi, bir kimsenin üzerine geçirdiği ve ödemeye mecbur olduğu borç, alacak, himaye, antlaşma (ahit), sahip çıkma anlamlarına gelen “zimmet” kelimesinden nispet ekiyle türetilen bir isimdir. İslâm kaynaklarında Müslümanlarla beraber yaşayan başka din mensuplarına zimmî terimi yanında “zimmet ehli” “gayrimüslim” veya “ehl-i kitap” da denilmektedir. Geniş bilgi için bak.: Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul 2014, s. 271.

⁴ Mümteherine, 60: 8–9.

antlaşması olana (zimmîye) haksızlık eden veya gücünün üstünde yükleyen yahut rızası olmadan bir şeyini alan kimse kıyamet günü karşısında beni bulacaktır”.⁵

İslâm hukukunda gayrimüslimlerin şahıs hürriyeti vardır⁶; dolayısıyla onların can, mal, namus ve şerefi teminat altına alınmıştır.⁷ İslâm, zimmîlerin canlarını öldürülmeye karşı himaye ettiği gibi, bedenlerini de dayağa ve işkenceye karşı korumuştur. Onların bedenlerine eziyette bulunmak caiz değildir. Zekâtı vermeyen Müslümanlara karşı oldukça katı tavır takınıldığı halde, cizye ve haraç gibi üzerlerinde ödenmesi gerekli malî görevleri yerine getirmekte geciken veya tümüyle ödemeyen zimmîlerin bedenlerine herhangi bir işkence veya eziyet uygulanmamıştır.⁸

Hz. Ömer’in hilâfetinde, kendileriyle antlaşma yaptığı Suriye’nin Arbsûs şehrinde meskûn Hristiyanlar, İslâm devletinin aleyhinde Romalılarla gizli ilişkiler içine girmiş, antlaşmalarına ihanet etmişler; vali Umeyr b. Sa’d da durumu halifeye bildirmişti. Hristiyanların ihanetlerine karşı Hz. Ömer valisine şu talimatı vermiştir: “Onların bütün mal varlıklarının bedelini tespit et. Bedelin iki katını onlara öde. Sonra istedikleri yere gitmelerini söyle. Rızı olmazlarsa durumlarını düzeltmeleri için bir yıl süre tanı. Hâlâ aynı davranışlarına devam ederlerse, onları sürgün et.”⁹

Hulefâ-yı Râşidîn, zimmîlerin canlarını ve mallarını Müslümanları ile aynı seviyede mütalâa etmişlerdir. Örneğin bir Müslüman, zimmînin birisini öldürürse suçunun

⁵ Ebû Dâvûd, İmâre, 33.

⁶ Abdülkerim Zeydan, *İslâm Hukûku’nda Fert ve Devlet*, Stuttgart 1977, s. 61

⁷ Mevdûdî, Ebû’l-A’lâ, *İslâm’da Hükümet*, (çev.: Ali Genceli), Ankara, b.t.y., s. 470-473.

⁸ Kardavî, Yûsuf, *Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı*, (çev.: Beşir Eryarsoy), İstanbul 1985, s. 25.

⁹ Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi (el-Faruk)*, (çev.: Talip Yaşar Alp), İstanbul 1975, II, 221.

cezasını kendi hayatı ile ödemek zorundadır.¹⁰ Nitekim Hz. Ömer, zimmîlerden birini öldüren bir müslümanı idama mahkûm etmiştir.¹¹

Rasûlüllah, gayrimüslimlere kazaî konularda tam bir muhtariyet tanımış, onların haklarına riayet etmiştir.¹² Zimmîler için tanınmış koruma hakkı, onların mal ve ırzlarının korunmasını da kapsamaktadır.¹³ Ceza hukuku açısından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmamaktadır.¹⁴ İslâm ülkesinde yaşayan yabancılar İslâm'ın kaza yetkisine dâhildirler. Ama İslâm kanununa tâbi değildirler. Bir yabancı kendi dininin mahkeme kararına bağlıdır.¹⁵

Hulefâ-yı Râşidîn'in bu konudaki tatbikatı, Rasûlüllah'ın uygulamaları örnekliğinde gerçekleşmiştir. Hz. Ebûbekir, zimmîlerin emniyet ve masûniyetini tanımış, onların bilhassa vicdan hürriyetlerini temin etmiş,¹⁶ mağlûplara tatlılıkla muamele etmiş ve bu suretle memlekette sulhun tesisine çalışmıştır.¹⁷ O, orduyu sevk ederken, orduya verdiği emirler arasında "ibadet eden gayrimüslimlere dokunmama-ları, onları kendi hallerine bırakmaları" da vardır.¹⁸ Hz. Ebûbekir vefatı anında "ehl-i zimmet"e iyi muamele yapılma-

¹⁰ Şibli Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi*, II, 212; Sıdîkî, S. A., *İslâm Devleti'nde Mâlî Yapı*, (çev.: Rasim Özdenören), İstanbul 1973, s. 113.

¹¹ Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet*, (çev.: Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1977, IV, 417.

¹² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1990, II, 918-919.

¹³ Kardavî, *Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı*, s. 21.

¹⁴ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1985, XXVII, 101.

¹⁵ Muhammed Hamidullah, *Initiation a l'Islam*, Paris 1970, s. 110.

¹⁶ Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet*, III, 161.

¹⁷ Buhl, F., "Ebubekir", *İA*, İstanbul 1964, IV, 13.

¹⁸ Kandehevî, M. Yûsuf, *Hayatü's-Sahâbe*, (çev.: S. Güllü), İstanbul 1990, I, 192.

sını vasiyet etmiştir.¹⁹ Hakeza Hz. Ömer de sadece kendi dönemi için değil, kendinden sonra yerine geçecek halifenin döneminde zimmilere nasıl davranılması gerektiği hususunda talimatlar vermiştir.²⁰

Gayrimüslim politikası bakımından Hz. Ömer devrini; yalnız İslâm dünyası için değil, bütün insanlık âlemi adına gerçekten göz kamaştırıcı ve devrin şartlarına, hatta yüzyılımızın anlayışına göre son derece insancıl olduğunu görürüz.²¹ O, valilerine bir genelge göndererek, Müslüman vatandaşların zimmî vatandaşlara zulmetmelerine engel olmalarını, onlara karşı devletin vecibelerini yerine getirmelerini, güçlerinin üzerinde kendilerine bir yük yüklememelerini emretmiştir.²² 14/635 yılında Sasanîler’le yapılan savaşta Bekr b. Vâil kabilesinden Uteybe ve Furat komutasındaki birlik, düşman askerlerini suya dökmüş, komutanlar suya dökülenleri boğmaları için askerleri tahrik etmişlerdi. Hz. Ömer olayı casuslardan öğrenince komutanları merkeze çağırıp sorguya çekmiştir.²³

Hz. Ömer’in idaresinde yaşayan bütün gayrimüslimler din, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin “zimmî” sayılmış ve kendilerine aynı statü uygulanmıştır. Savunma ve cihat için yapılan savaşlar dolayısıyla herhangi bir yükümlülükleri bulunmayan bu insanlar, Müslüman oldukları takdirde hemen “zimmî” statüsünden çıkarılmışlar ve kendilerinden önce

¹⁹ İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut 1975, III, 195.

²⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, III, 337-339; İbnü’l-Esir, İzzüddin, *Üsdü’l-gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, Kahire 1970, IV, 592; Neccâr, Abdülvahhâb, *el-Hulefâü’r-Râşidün*, y. ve t.y., s. 478.

²¹ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, s. 195.

²² Mahmûd Şakir, *Dört Halife*, (çev.: Ferit Aydın), İstanbul 1994, s. 297; Şibli Numâni, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi*, II, 214.

²³ Heyet, *DGBİT*, (edt.: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1992, II, 69.

Müslüman olanlarla aynı hakka sahip olmuşlardır.²⁴

Hz. Ömer, Cuma hutbesi îrad ederken bile Hristiyan şikâyetçileri kabul edip, şikâyetlerini dinlemiştir.²⁵ Gayrimüslimler bir mâniaya maruz kalmadan Hz. Ömer’le görüşüp şahsen şikâyetlerini bildirmişler, onların dilekçelerine de mümkün olan en kısa sürede cevap verilmiştir.²⁶

Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, tebaasından herhangi birinin, bazen de gayrimüslim bir ferдин şikâyeti üzerine hâkim tarafından çağrıldıkları mahkeme huzuruna gelmişlerdir.²⁷ Hz. Ali’nin hilâfetinde kendisine ait bir zırhı çalan birisiyle, Kûfe kadısı Şureyh’in önünde ifade vermesi, hâkimin hükmünü beklemesi, bu hususta verilebilecek en güzel örnektir.²⁸

Hz. Ali, haraç memurlarından birisine yazdığı mektuplarından birinde şu ifadelere yer vermiştir: “Onların yanına vardığında yazlık ve kışlık elbiselerini, yiyeceklerini, işlerinde kullandıkları hayvanları satmayasın! Sen bu dediklerime aykırı hareket edersen, benden önce Allah seni, ondan dolayı sorumlu tutar. Dediklerimin dışında bir hareketin bana ulaşırsa, seni azlederim!”²⁹ O, valisi Eşter en-Nehai’ye yazdığı mektubunda da; halkın iki sınıf olduğunu, bir kısmının “dinde” kardeşleri olduğunu, bir kısmının da “yaratılış” itibarıyla kendilerine eşit olduklarını vurgulamış, tebaasına karşı merhametli olmasını, onlara sevgi ve saygıyla yaklaşmasını emretmiştir.³⁰ Nitekim zimmî haklarına riayet göstermede son derece hassas davranan Hz. Ali hakkında İranlılar: “Hu-

²⁴ Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 196.

²⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 187.

²⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 200.

²⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 928.

²⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev.: Zeki Megamiz), İstanbul 1974, IV, 71.

²⁹ Kardavî, Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı, s. 26.

³⁰ İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 53. Mektup.

da bilir ki, bu Arap hükümdarı, Nuşirvan'ın hatırasını ihya etti" demişlerdir.³¹

Görüldüğü gibi Râşid Halifeler, zimmîlerin temel haklarının korunması, şahsî ve zatî hukukunun muhafazası konusunda son derece hassas davranmışlar; onlara kaldıramayacakları sorumluluklar da yüklememişlerdir.

3- Siyasî- İdarî Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

Tebaa olan bir millet için, sivil idareye katılabilmek elde edebileceği çok kıymetli bir imtiyazdır.³² Hulefâ-yı Râşidîn döneminde, özellikle Hz. Ömer devrinde, devletle ilgili bir takım konularda gayrimüslimlerle yapılan istişareler dikkati çeker.³³ Nihavend Savaşı (21/642) gibi önemli bir savaşta izlenecek strateji hakkında Hz. Ömer'in Hürmüzan'la istişare ettiğini görmekteyiz.³⁴ Onun istişare ettiği kişiler sadece merkezdeki tebaayla sınırlı kalmamış; o, zulüm görmemeleri için yönetim ve vergi sistemiyle ilgili konularda taşrada oturan gayrimüslimlerin temsilcileriyle de fikir teatisinde bulunmuştur.³⁵ Irak'ın arazi ölçümü ele alındığı vakit, İranlı arazi sahipleri Medine'ye davet edilerek kendileriyle vergi tahakkuku hakkında istişarelerde bulunulmuştur. Hakeza Mısır'ın arazi ölçümünde Mukavkıs ile umumiyetle müşavere edilmiştir.³⁶

Zimmîlerin dinî ve siyasî liderleri, devlet ile cemaatleri arasında irtibatı kuran kimseler idi. Bunların vergileri toplamak, mabetlere, eğitim ve öğretim kurumlarına din adamı

³¹ Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saadet*, (sad.: Osman Zeki Mollamehmedoğlu), İstanbul 1978, V, 115.

³² Şibli Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi*, II, 213.

³³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 895-896.

³⁴ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 193.

³⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, (edt.: Vecdi Akyüz), İstanbul 1995, s. 177.

³⁶ Şibli Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi*, II, 213, 214.

ve öğretmen göndermek, kendi aralarındaki davalara bakmak üzere yargıç tayin etmek, cemaat içi disiplini sağlamak, gerekirse idam dışındaki cezaları vermek, cemaatin ticarî faaliyetlerini düzenlemek ve genel ahlâkı korumak üzere tedbirler almak gibi görevleri vardı.³⁷

Gayrimüslimlerin “siyasî hakları ve kamu görevlerinde istihdam edilmeleri” konusunda hukukçuların çoğu olumsuz görüşler belirtmekle birlikte, Dört Halife döneminden itibaren vergi memuru ve kâtip olarak görevlendirildikleri görülür.³⁸

Hz. Ömer döneminde gayrimüslimlerin görev yaptıkları dairelerin bazısında resmî yazışmaların Arapça değil de Yunanca ve Farsça olarak devam etmesi,³⁹ vilâyetlerde vergi teşkilâtında çalışan pek çok gayrimüslim memurun bulunması,⁴⁰ arazi vergi dairesinde çalışan İranlı, Yunan ve Kiptîler’in önceki gibi görevlerinde kaldıklarını⁴¹ göstermektedir.

Hulefâ-yı Râşidîn döneminde, bir zimmînin “Şûra Meclisi azası” veya “vali” olarak görevlendirildiğine rastlayamıyoruz. Hiçbir zimmî; kadı veya hükümetin herhangi bir dairesinde vezirlik statüsünde bir görev icra etmemiş yahut nâzır veyahut ordu kumandanı olmamış, Halife seçimlerine de katılmamıştır.⁴² Hz. Ömer’in kölesi Vüssak’a söylediği: “Müslüman ol! Şayet Müslüman olursan, Müslümanların idarî işlerinde senden faydalanacağım; zira Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam”⁴³ ifadelerinden, onun gayri-

³⁷ Fayda, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, s. 278.

³⁸ Sarıçam, İbrahim – Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2014, s. 72.

³⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 488.

⁴⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 174.

⁴¹ Şibli Numânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi, II, 68.

⁴² Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat*, (çev.: Ali Genceli), İstanbul b.t.y., s. 118.

⁴³ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, (çev.: Cemaleddin Saylık), İstanbul 1981, s. 154.

müslimleri kilit görevlere getirmediği sonucunu çıkarabiliriz.

Hiz. Ömer, mahallî işlerin yönetimini yerel zimmî halka bırakmış ise de Müslümanlarla ilgili işlerin gayrimüslimlere bırakılmasını hoş karşılamamıştır. Bunun içindir ki, Ebû Musa el-Eş'ârî, kâtibinin Hristiyan olduğunu haber verince, Hiz. Ömer ona kızmış ve: "Allah senin canını alsın! "Ey iman edenler, Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin" âyetini duymadın mı? Niçin temiz bir adamı kâtip edinmedin?" demiştir.⁴⁴

Hiz. Ömer'e, Hire ehlinden Hristiyan, emin bir çocuktan bahsedilerek, onu kâtip edinmesi önerildiğinde o, "o halde ben müminlerin dışından sırdaş ediniyorum" demiştir.⁴⁵ Bazı valiler Hiz. Ömer'e mektup yazıp, zimmîlerin çoğaldığını, cizyenin arttığını belirterek, Acemlerden istifade için izin istemişler; fakat o, bu talebi reddetmiştir.⁴⁶

Muhammed Hamidullah, Hulefâ-yı Râşidîn dönemininde, özellikle Hiz. Ömer zamanında çok sayıda gayrimüslimin mühim devlet hizmetlerinde istihdam edildiğini zikreder; onun Suriye valisinden merkez hesap işlerinde istihdam etmek üzere bir Rum hesap uzmanı istediğini belirtir.⁴⁷ Robert Mantran'ın konuyla ilgili kanaati de Muhammed Hamidullah'tan farklı değildir. O da, Ömer devrinden itibaren gayrimüslimlerin devlet idaresinde önemli mevkilere getirildiklerini ifade etmektedir.⁴⁸

⁴⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnü'l-Ahbâr*, Mısır, 1963, I, 43; Aycan İrfan, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXVII, 184. (Necdet Hammaş'ın "el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî", Şam 1978, adlı eserinin 337-357 sahifelerinin tercümesi)

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 43.

⁴⁶ Aycan İrfan, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, 184.

⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 895.

⁴⁸ Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (çev.: İsmet Kayaoğlu), İstanbul 1976, s. 198.

Corci Zeydan'a göre Hz. Ömer, zimmîlerin rüşvet almalarından, tarafgir davranmalarından duyduğu endişe dolayısıyla onların memur olarak atanmasına tepki göstermiştir.⁴⁹ Aynı paralelde bir görüş de şu şekildedir: "Hristiyanların (genel olarak gayrimüslimlerin), İslâm'ın ilk dönemlerinde kendilerine ihtiyaç duyulmasına rağmen istihdamlarının düşünülmemiş olduğu dikkatleri çekmektedir. Buna karşın, Emevi Devleti'nin Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Şam topraklarında iktidara gelmesinden itibaren, Hristiyanların devlet kademelerinde geniş çerçevede istihdam edildikleri bilinmektedir."⁵⁰

Kanaatimizce Râşid Halifeler devlet işlerinde geçici olarak zimmîlerden yararlısalar da, sürekli olarak ve kritik noktalarda istihdam edilmemişlerdir. Gerek Hz. Peygamberimiz, gerekse Hulefâ-yı Râşidîn dönemlerinde, bu tespitin dışında kanaat belirtmemize imkân verecek tatminkâr verilerden yoksunuz.

4- Sosyal Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

İslâm medeniyetinde, vatandaşlık konusunda irade ve tercih esas alınmıştır. Çoğulcu bir yapıda insanlara, tercih ettikleri hayat tarzına göre yaşama hakkı ve imkânı verilmiştir. Çok kültürlü bir yapıda gayrimüslimler sadece birey olarak değil, kendi toplumunun üyesi olarak kabul edilmişlerdir.⁵¹

Zimmîler, Râşid Halifeler döneminde mülkî ve askerî kanunlar muvacehesince Müslümanlarla aynı şartlar içinde eşit sayılmışlar, geçim hususunda, iş güç sahasının her ala-

⁴⁹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, IV, 199.

⁵⁰ Öztürk, Levent, "İslâm Toplumu'nda Hristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri -İlk Beş Asır-", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 / 2001, 31-32.

⁵¹ Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 72.

nında Müslümanlarla aynı seviyede kabul edilmişler, ihtiyaç sahibi olanlar Müslümanlar gibi Beytülmâl'den istifade etmişler,⁵² Müslüman konukseverliğinden, cömertlik ve açık görüşlülüğünden de yararlandırılmışlardır.⁵³

Bütün zimmiler İslâm şehirlerinde oturmaları konusunda serbesttir. Hz. Ömer'in azatlısı Eslem kanalıyla gelen rivayete göre Hz. Ömer, etrafta bulunan âmillerine, ayrı ayrı, parça parça bulunan zimmileri bir araya toplamalarını birer yazı ile emretmiştir.⁵⁴

Bu uygulama İslâm hoşgörüsünün belki de en çarpıcı örneklerinden birisidir. Böyle bir metotla herhangi bir şekilde gayrimüslimlerin tecrit edilmek üzere belirlenmiş mahallelerde oturtulması engellenmiştir. İlk dönem fatihlerinin ele geçirdikleri yerlerde çoğu zaman Hristiyanlara ait evlere ve mahallelere yerleştikleri, Hristiyanlarla Müslümanların asırlarca aynı kentleri paylaştıkları bilinmektedir. Evlilikler, alışverişler, borç alıp vermeler gibi sosyal hayatın en canlı alanlarında hoşgörü ve saygının en berrak örnekleri yaşanmıştır. Hristiyanlardan borç alan pek çok Müslüman bulunmaktadır. Hristiyanların toplumda hem ticareti, hem de bazı önemli sektörleri ellerinde bulundurmaları, tahammülün bir ifadesidir ve onlardan bu hakkı geri alan bir örneğe şahit olunmamaktadır.⁵⁵

Zimmilerin ikamet serbestisi konusunda Hz. Ömer'in dinî, siyasî veya askerî mülâhazalarla Necranlı Hristiyanları Irak tarafına, Hayber ve çevresindeki Yahudileri Filistin do-

⁵² Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, s. 470-473.

⁵³ Ebû'l-Fazl İzzetî, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (çev.: Cahit Koytak), İstanbul 1984, s. 21.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *Kitâbü'l-Harâc*, (çev.: Muhammed Atallah Efendi), Ankara 1982, s. 293-294.

⁵⁵ Öztürk, "İslâm Toplumu'nda Hristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri -İlk Beş Asır-", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 / 2001, 35.

laylarına tehcir etmesi uygulamasının istisnâ bir uygulama olduğunu, bunun makul sebeplerinin mevcudiyetini belirtmemiz gerekir.⁵⁶

Gayrimüslimlerin, “ikâmet hürriyetleri”nin yanı sıra “seyahat hürriyetleri”nden de söz etmemiz mümkündür. Zimmîlerin, isterlerse mallarıyla birlikte yurtlarını terk edebilecekleri ve istedikleri yere emniyetle gitmelerine izin verileceği hususlarına Hulvân, Karmasîn, Antakya, Beytü'l-makdis ve İskenderiye antlaşmalarında yer verilmiştir.⁵⁷ Neticice itibariyle zimmîlerin ikâmet ve seyahat hürriyeti konusunda Hicaz bölgesinde ve kutsal mekânlara girmeme gibi bazı sınırlamalar dışında, Müslümanlarla eşit bir seyahat ve ikâmet özgürlüğüne sahip olduklarını söyleyebiliriz.⁵⁸

Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemlerinde zimmîlerin belli bir kıyafeti giymeye zorlandıklarına dair sarih bir örnek bulunmamaktadır. Kanaatimizce bu husus Ebû Yûsuf (182/798)'un şu ifadeleriyle alâkalıdır: “Hz. Ömer, zimmîlerin kılık ve kıyafetleriyle Müslümanların kılık ve kıyafeti bilinmek üzere bu şekilde muamelede bulunmuştur. Bu hususa muhalefet etmeleri halinde, muhalefet eden zimmîleri muaheze etmeleri hususunu İslâm memleketlerinde bulunan âmillerine (vali) ve emirlerine tembihlemiştir.”⁵⁹ Ebû Yûsuf, herhangi bir rivayet ve somut bir örneğe dayanmadığı bu ifadelerinden sonra “Zimmîlerden hiç birinin, gerek elbise, gerek binek hayvanı ve gerek şekil ve görünüşlerinde Müslümanlara benzememeleri gerekir” diyerek, konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunur.⁶⁰

Abbasî devleti tarafından her sosyal tabakanın belli kı-

⁵⁶ Konuyla ilgili izah ve yorumlar için bk.: Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 197-199; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 283-286.

⁵⁷ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 277.

⁵⁸ Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 72.

⁵⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 293-294.

⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 293.

yafetleri giymesi için ortaya konulan düzenlemelere kadar geçen süreçte bazı ufak müdahaleler bulunmaktadır. Bu döneme ait müdahalelerin özünü, Müslümanların yönetimi altında hâkim sınıfı taklide yönelerek kendi kıyafetlerini terk eden Hristiyanlara yapılan telkinler oluşturmaktadır. Bu bakımdan bir toplumda kendi kültürlerini yansıtan kıyafetleri giyen insanlara tahammül gösterilmesi, buna müdahale edilmemesi; bunun da ötesinde kültürel açıdan öz değerlerine paralel bir hayat tarzının teşvik edilmesi ve kendi kıyafetlerinin giyilmesinin istenmesi bir hoşgörü ve saygı örneğidir.⁶¹

Netice itibariyle, fethedilen bölgelerdeki farklı kültür, din, gelenek ve göreneklere sahip halk, Müslüman toplumla bir arada, birlikte yaşamaya başlamış; sosyal hayattaki canlanma yavaş yavaş Arap yarımadasındaki tüm şehirlere kaymıştır.⁶²

5- Dinî Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

İslâm'a göre zimmîler, inanç ve ibadet hürriyetlerine sahiptirler, din adamları ve mabetleri korunur, dinlerinden dönmeleri için onlara hiçbir baskı yapılmaz.⁶³ Nitekim Cürcân,⁶⁴ Azerbaycan⁶⁵, Mûkân⁶⁶ gibi şehirlerin halkıyla yapılan antlaşmalarda “onlardan ne dinlerini değiştirmeleri

⁶¹ Öztürk, “İslâm Toplumu’nda Hristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri -İlk Beş Asır-“, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 / 2001, 33-34.

⁶² Akarsu, Murat, *Hiz. Osman ve Hilâfeti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001 (yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 151.

⁶³ Ebû Dâvûd, Harac, 30.

⁶⁴ Taberistan’da bir şehirdir. Bir nehirle ikiye ayrılan şehrin bir kısmına Cürcân bir kısmına da Bekrâbâd ismi verilir. Geniş bilgi için bk.: Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, II, 119-122.

⁶⁵ Asya’nın batısında bulunan, Tebriz, Urmiye, Hoy, Merend gibi önemli şehirlere sahip, Berda, Erzincan ve Deylem’e komşu olan İran sınırındaki geniş dağlık bölgedir. Geniş bilgi için bk.: Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, I, 129.

⁶⁶ Azerbaycan’ın şehirlerinden biridir. Bazı kaynaklarda Müğân olarak da isimlendirilmiştir. (Geniş bilgi için bk.: Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, V, 255.

talep edilecek, ne de dinî işlerine müdahale edilecektir” kaidesine yer verildiği görülür.⁶⁷

İlk Halife devrinden itibaren fetihler sonucu İslâm hâkimiyetine giren gayrimüslim tebaanın genelde dinî inançlarına müdahalede bulunulmamıştır.⁶⁸ Onlar, İslâm Hukuku çerçevesi dışında değerlendirilmişler; kendilerine has dinî kanunlara tâbi tutularak kendi dinî cemaatlerinin başkanları tarafından yönetimlerine müsaade olunmuştur.⁶⁹ Dinleri hususunda da tamamen serbest olan zimmîler, kanun hududu dâhilinde dinî inançlarından bahsedip konuşma imkân ve hürriyetine sahip olmuşlar, aynı şekilde mabetlerinin serbestisi ve muhafazası teminat altına alınmıştır.⁷⁰ Onların kilise, havra ve sarayları yıkılmamış, ezan vakitleri haricinde gece gündüz çanlarını çalabilmişlerdir. Ancak bayram günleri dışında çarşı pazarda haç ile dolaşmalarına, ayinlerini açıkta yapmalarına, şehirlerde yeniden kilise ve manastır inşa etmelerine müsaade edilmemiştir.⁷¹

Hz. Ömer, Beytül-makdis’in sulh antlaşmasını bizzat imzalamak ve şehri teslim almak üzere Kudüs’e geldiği zaman şehrin piskoposunun “kilisenin içerisinde namazını kılması” konusundaki ısrarlarına rağmen, namazını kilisenin dışında kılmıştır. Onun bu şekilde davranması, “daha sonra gelecek Müslümanların bu kiliseleri ibadet yeri kabul edip Hristiyanları kiliseden çıkarmaya teşebbüs etmeleri” endişesinden kaynaklanmıştır.⁷²

Zimmîlerin dinî liderlerinin hak ve imtiyazları eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Romalılar’ın korkusundan on üç

⁶⁷ Şibli Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi*, II, 217.

⁶⁸ Akarsu, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, s. 151.

⁶⁹ Hitti, K. Philip, *Siyasî-Kültürel İslâm Tarihi*, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 259.

⁷⁰ Mevdûdî, *İslâm’da Hükümet*, s. 616-617.

⁷¹ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 275.

⁷² Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 278.

yıl boyunca köşe bucak kaçan İskenderiye Patriği Bünyamin, ancak 20/641 yılında Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın verdiği himaye ile görevine dönebilmiştir.⁷³

Gayrimüslimlerin inanç özgürlüğüne bağlı olarak aile, kişi, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançla yakından ilgili konularda kendilerine adli ve hukukî muhtariyet tanınmış, “kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma” ilkesi benimsenmiştir.⁷⁴

Hz. Ebûbekir orduyu sevk ederken, orduya “ibadet eden gayrimüslimlere dokunmamalarını, onları kendi hallerine bırakmalarını” emretmiş,⁷⁵ İslâm ordusuna şu sözleriyle tavsiyede bulunmuştur: “Manastırlarda rahipleri olan ve Allah için kendilerini korkutacağınızı zanneden bir kavmin yanından geçeceksiniz. O halde onları davet edin ve sakın onların manastırlarını yıkmayın.”

Hâlid b. Velid'in, Suriye sınırları içinde yaşayan Anât halkına verdiği sözleşmede: “Zimmîlerin namaz vakitleri hariç diledikleri saatte gece-gündüz çanlarını çalabilecekleri, bayram günlerinde haçlarını çıkarabilecekleri” yazılıdır.⁷⁶

Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer, patrik ile birlikte mukaddes yerleri ziyaret etmiş,⁷⁷ Kudüs antlaşmasıyla da; kiliselerin yıkılmayacağı, Hristiyanlara hiçbir zarar verilmeyeceği ve kiliselere bitişik arazilere tecavüz edilmeyeceği sarih olarak taahhüt edilmiş, din hürriyeti; dinleri hususunda onlara hiçbir zorlama yapılmayacağı şartı ile garanti altına alınmıştır.⁷⁸

Hz. Ömer, Hristiyan olan kölesine İslâm'a girmesini

⁷³ Şibli Numânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi, II, 216-217.

⁷⁴ Sarıçam – Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 73.

⁷⁵ Kandehlevî, *Hayatü's-Sahâbe*, I, 192.

⁷⁶ Kardavî, Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı, s. 35.

⁷⁷ Arnold, T. W., *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (çev.: Hasan Gündüzler), Ankara 1982, s. 70.

⁷⁸ Şibli Numânî, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi, II, 211.

söylediği zaman, kölesi ona “Dinde zorlama yoktur” diyerek karşılık vermiş, Hz. Ömer vefat etmeden, bu kölesini Hristiyan olduğu halde azat etmiştir.⁷⁹

İskenderiye fatihi Amr b. el-Âs, zapt olunan memleket halkına, “evvelâ mensup oldukları dinlerini muhafaza ve ibadetlerini serbestçe icra edebilecekleri” hususunda teminat vermiştir.⁸⁰ Nitekim Mısır fethine şahit olmuş Nikou Piskoposu Jean, Amr b. el-Âs hakkında: “O, kiliselerden bir şey almadı ve yağma etmedi, kiliselerin emlakine de el koymadı” demektedir; ayrıca “Müslümanların, Hristiyanların işlerine karışmadıklarını” ifade etmektedir.⁸¹

Hz. Ömer zamanında fethedilen geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren gayrimüslim unsurlarla onların mabetleri; Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mabetlerine gösterdikleri hürmet ve saygının bir ifadesidir.⁸²

Hz. Osman döneminde de fethedilen yerlerdeki gayrimüslim halkın dinî inançlarına müdahale edilmediği görülür. Hz. Osman, Ermeni şehirlerinden biri olan Dübül'deki Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler'den oluşan gayrimüslimlerin Tiflis'teki mabetlerine dokunulmayacağına dair garanti verilmiştir.⁸³ Onun devrinde gayrimüslim sihirbazların rahat bir şekilde sihirbazlık yapabildikleri nakledilir. Hz. Hafsa sihirbaz bir cariyeye sahip idi.⁸⁴ Hz. Osman döneminde Kûfe'de halk arasında herhangi bir engelle karşılaşmadan sihirbazlık gösterisi yapan bir Yahudinin mevcudiyetine dair

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 158-159.

⁸⁰ Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, (çev.: S. Sezgin), İstanbul 1975, s. 254-255.

⁸¹ Fayda, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, s. 279.

⁸² Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 171.

⁸³ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Ankara 1984, s. 278, 289.

⁸⁴ Geniş izah için bk.: Akarsu, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, s. 151.

rivayetten⁸⁵, Hulefâ-i Râşidîn'in dinî anlamda da gayrimüslimlere müsamahayla yaklaştığı anlaşılmaktadır.

6- Eğitim ve Kültürle İlgili Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

Râşid Halifeler döneminde zimmîlerin din eğitim ve öğretimleri devletin himayesine alınmıştır.⁸⁶ Zimmîler kendi dinlerinin esasları doğrultusunda din eğitimi vermişlerdir. Onlar dinî edebiyat ve kitaplarını serbestçe neşretme, bu hususta her ne suretle olursa olsun söz söyleme imkân ve hürriyetine sahip olmuşlardır.⁸⁷

Hristiyanların din eğitimi ve okuma yazma eğitimi, din adamları tarafından verilmiş, yöneticilerin eğitime herhangi bir müdahalesi olmamıştır. Din adamları daha çok şehir dışında bulunan ve birer yatılı kurum olan manastırlarda yetiştiriliyordu. Yahudiler din eğitimini Bet ha Midraş'ta verirken, okuma yazmayı Bet ha Sifr'de veriyorlardı. Ateşgedelerde de, Mazdeizm'e bağlı cemaate din eğitimi verilmesinin yanında, din adamı da yetiştiriliyordu. Mecusîliğin kutsal metinleri yanında, dinî ayinleri idare etme bilgisi, Mecusî fıkhi, Zertüş'tün hayatı gibi bilgiler okutuluyordu.⁸⁸

Hız. Ömer döneminde bu insanlardan daha çok öğretmen olarak yararlanılmaktaydı. Nitekim kendisine uygulanmış olan suikaste de adı karışan Cuhfe, Hîreli olup Medine'de öğretmenlik yapmakta olan bir Hristiyan idi.

Yine aynı dönemde İslâm devleti içerisinde özellikle de yazı işlerinde (kalemiyede)veya divan teşkilâtlarında gayrimüslimlerin çalıştırıldığı bilinmektedir. Örneğin Kûfe valisi Ebû Musa el-Eşarî'nin kâtibi, yine aynı şehirde valilik yapan

⁸⁵ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut 1989, III, 32.

⁸⁶ Fayda, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, s. 278.

⁸⁷ Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, s. 616-617.

⁸⁸ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 73.

Velid b. Ukbe'nin hapisane sorumlusu, Hristiyan idi.

7- İktisadî Hak ve Sorumlulukları Açısından Zimmîlerle İlişkiler

Fetihlerle ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, bu insanlar hür kabul edilmiş ve sürdürüle geldikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır.⁸⁹

İâşe ve ibâtelere temini hususunda, iş gücü sahasının her alanında Müslümanlarla aynı seviyede kabul edilen zimmîlerin, ihtiyaç sahipleri de Müslümanlar gibi Beytül-mâl'den yararlandırılmışlardır.⁹⁰

Hâlid b. Velid, Irak'taki Hire Hristiyanlarıyla yaptığı zimmet antlaşmasında şunları belirtmiştir: "Herhangi bir yaşlı, çalışamaz duruma gelirse veya ona bir âfet isabet ederse, ya da önceleri zenginken sonra fakirleşir ve dindaşları ona sadaka vermeye başlarsa; cizye kaldırılır, kendisine de, aile fertlerine de Müslümanların Beytül-mâlden bakılır."⁹¹

Hiz. Ömer, cüzamlı Hristiyanlara, zekât gelirlerinden ödenmek üzere, para ve yemek verilmesini emretmiş;⁹² dilencilik yapan Yahudi bir ihtiyarı görünce ona ve onun benzeri kişilere kendilerine yetecek kadar maaş bağlatmış;⁹³ Beytül-mâl görevlisine de şunları söylemiştir: "Şuna ve vergilerine bir bak. Allah'a yemin olsun, eğer ona insaf etmezsek gençliğini harcamış, sonra yaşlandığında onu terk etmiş oluruz. Sadakalar, fakirler ve yoksullar içindir. Yoksullar Müslümanlardır. İşte bu da kitap ehlinden, kendisine cizye ve vergi konulan yoksullardan biridir."

⁸⁹ Fayda, Hiz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 195.

⁹⁰ Mevdüdi, *İslâm'da Hükümet*, s. 616-617.

⁹¹ Kardavî, Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı, s. 30.

⁹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 185.

⁹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 61.

Hz. Ömer, Sasanî İmparatorluğuna son verdikten sonra, İran'ın toprak gelirleri kanununu tamamen kabul etmiştir.⁹⁴ Eski İran lisanında Merzuban ve Dihkân denilen İslâm'dan önceki devirlerin büyük toprak sahipleri, eski mevkilerinde bırakılmışlar ve eski hukuk ve imtiyazlarını muhafaza etmelerine müsaade edilmiştir. Hakeza Kraliyet malikâneleri ile Romalı memurların mülkiyetinde bulunan araziler, memleketin yerli halkına iade edilmiştir. Hz. Ömer, "Müslümanların hiçbir halde bu arazileri elde edemeyecekleri", yani "hakikatte onları nakit karşılığında bile sahiplerinden alamayacakları" kaidelerini koymuştur.⁹⁵

Öte yandan onların mallarına zarar verilmesi halinde o zararın tazminine gidilmiştir. Suriyeli bir çiftçi İslâm ordusunun mahsullerini çiğnediğini şikâyet mevzuu yaptığı zaman Hz. Ömer, devlet hazinesinden 10 000 dirhem ödeyerek çiftçinin zararını tazmin etmiştir.⁹⁶

Hz. Ömer, devletin hâkimiyet alanının genişlemesi, bu topraklarda yaşayan gayrimüslimlerin zimmî statüsünde her türlü ticârî faaliyeti serbestçe sürdürebilme imkânına kavuşmalarından sonra yüzde beş (nısfülüşr/yirmide bir) miktarı ticaret vergisi (uşûr) alınmasını da kararlaştırmak suretiyle onların serbestçe ticaret yapmalarına imkân tanımıştır.⁹⁷ Ancak zimmîlerin çarşı ve pazarlarda ticaret yapma serbestisine sahip olmaları; onların şarap ve domuz alıp satmaktan, şehir içinde ve caddelerde hac çıkarmaktan uzak durmalarına bağlıdır.⁹⁸

Hz. Ali haraç memurlarından birisine şu satırları ihtiva eden bir mektup yazmıştır: "Onların yanına vardığında yaz-

⁹⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (çev.: Kemal Kuşçu), Ankara b.t.y., s. 82.

⁹⁵ Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, 66, 74.

⁹⁶ Şiblî, Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, 214.

⁹⁷ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 277.

⁹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 293.

lık ve kışlık elbiselerini, yiyeceklerini, işlerinde kullandıkları hayvanları satmayasın! Alacağın bir dirhem için onlardan hiçbir kimseye bir kırbaç dahi vurmayasın! Onlardan istediğin bir dirhem için kimseyi ayakta tutmayasın! Tahsil edeceğin herhangi bir miktar haraca karşılık, onların hiçbir mallarını satmayasın!... Dediklerimin dışında bir hareketin bana ulaşırorsa, seni azlederim!”⁹⁹

Hz. Ali her zanaat erbabı zimmîden, imal ettiği şeylere mukabil cizye almıştır. Bu kabil hareketle, ehl-i cizyeye merhametli davranmış, onların yüklerini hafifletmiş, kendilerine nakit para ödesinler diye bu çeşit mallarını satmaya mecbur kalmamalarını sağlamıştır.¹⁰⁰

P. K. Hitti: “Zimmîler, Müslümanların tanıdığı himaye haklarından istifade ederler ve askerlik vazifesinden muaf tutulurlar; buna mukabil “ağır” bir vergi ödemek zorundadırlar”¹⁰¹ demektedir. Ancak bu görüş izaha muhtaçtır.

İslâm topraklarında yaşayan zimmîlerin görevlerini, sorumluluklarını şöyle sıralayabiliriz:

- a- Cizye, haraç, ticarî verginin ödenmesi,
- b- Medenî ve buna benzer ilişkilerde İslâm Kanunu’na uymak,
- c- Müslümanların gelenek ve duygularına saygılı olmak.¹⁰²

Hulefâ-yı Raşidîn döneminde, cizye ödeyemeyecek durumda olan insanlardan zorlanarak veya hapsedilerek cizyenin tahsili yoluna gidilmemiş, vergisini kendisinin getirmesi beklenmiştir.¹⁰³

⁹⁹ Kardavî, Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı, s. 26.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 65.

¹⁰¹ Hitti, *Siyasî-Kültürel İslâm Tarihi*, I, 259.

¹⁰² Kardavî, Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı, s. 54.

¹⁰³ Söylemez, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII, 120.

Peygambersiz hayata intibakın sağlandığı Râşid Halifeler döneminde, hâkimiyet altına alınan geniş coğrafyada hak ve hürriyetler konusunda dünya tarihinde eşine rastlanmayan örnekler sunulmuştur. İslâm askerleri Şeria vadisine¹⁰⁴ ulaşıp da, Ebû Ubeyde, karargâhını Fihl'de kurduğu zaman, bölgedeki Hristiyan halk Araplara yazdıkları bir mektupta şu ifadelere yer vermiştir: “Ey Müslümanlar! Bizanslılar bizim dinimizde bulunmakla beraber sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Sizin idareniz elbette onlarınkinden daha iyidir.”¹⁰⁵

Herakl, Müslümanlara karşı asker topladığı, Müslümanların da bu ordunun Yermük savaşı için üzerlerine geldiğini öğrendiği zaman, Hıms halkından daha önce aldıkları cizye vergisini iade etmişler ve şunları söylemişlerdir: “Bu savaşla uğraşacağımızdan sizlere yardım edemeyeceğiz ve sizleri koruyamayacağız. Emniyetiniz kendinize aittir.” Bunun üzerine içlerinde Hristiyan ve Yahudilerin de bulunduğu Hıms halkı: “Sizlerin idaresi ve adaleti daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan, bizim için daha iyidir. Bizler, Herakl’in ordusunu, sizin valinizle birlikte şehirden kovacağız” demişlerdir.¹⁰⁶

Görüldüğü gibi İslâm egemenliğinde yaşayan Müslüman olmayan halkın ödemekle yükümlü oldukları iki temel vergi vardır. Bunlardan cizye, zekâta; haraç ise öşüre karşı olarak ödenir. Bu bakımdan İslâm devletinin Müslüman olmayanlara ağır vergiler yüklediği yolundaki görüşleri kabul

¹⁰⁴ Şeria Vadisi: Doğu Afrika'dan başlayan Rift Vadisinin devamı Şeria Vadisinden geçmektedir. Lut Gölü de bu vadinin içinde yer alan çukurluğun içindedir. 85 km. uzunluğunda ortalama 12-13 km. genişliğinde bir vadidir. Dünyanın en çukur kara parçası Lut Gölü ya da Ölü Deniz'in kıyılarını oluşturmaktadır. <http://www.gezivedo-ganotlari.com/tag/seria-vadisi/>

¹⁰⁵ Arnold, İslâm'ın Yayılış Tarihi, s. 68.

¹⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 195-196.

etmemize imkân yoktur.¹⁰⁷

Sonuç

İslâm Tarihi boyunca zimmilere gösterilen anlayış, tarihin en şerefli bölümlerinden birini teşkil eder. Aslında bu, tebaasına köle muamelesi yapmak alışkanlığında olan çağdaş dünya tatbikatından büsbütün ayrı bir anlayış idi; çağdaş dünyada, köle durumunda olan bir tebaanın, hiçbir insanî hakkı yoktur.

Râşid Halifeler'in yönetim anlayışları, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in rehberliğinde, başlangıcından itibaren müsamaha ve özerklik üzerinde temellenmiştir. "Güçlü" bir devletin başkanları olarak onların, mağlûp ettikten sonra, bir antlaşmayla İslâm devletinin himayesine girmeyi kabul eden insanlara, tamamen "insanî", "âdil" şartlar teklif ettikleri görülmektedir. "Güç" ve "adalet" in mezc edildiği bir sistem üzerine oturtulan Hulefâ-yı Râşidîn'in gayrimüslim siyasetinde; "sömürüye" asla açık kapı bırakılmamış, dolayısıyla "ötekileştirme" gibi insan haysiyet ve onuruyla bağdaşmayan bir yaklaşım da hiçbir zaman söz konusu olmamıştır.

Râşid Halifeler'in gayrimüslimlere tanıdıkları hak ve hukukun başlıcaları şunlardır:

Zimmilerle ilişkilerde genel anlamda sevgi, saygı, hoşgörü, adalet başlıca yaklaşım tarzı olarak belirlenmiştir. Zimmiler, ceza hukuku açısından, şikâyetlerinin dinlenmesi, değerlendirilmesi gibi konularda Müslümanlarla hemen hemen aynı haklara sahip olmuşlardır. Müslümanların zimmilere zulmetmeleri engellenmiş, Müslüman olan zimmînin Müslümanlarla aynı haklara sahip olması sağlanmıştır. Onlar, mülkî ve askerî kanunlar muvacehesince Müslümanlarla aynı şartlar içinde eşit görülmüşler, şahsî ve

¹⁰⁷ Yurdaydın, "İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 102.

zatî hukukunu muhafaza etmişler, toleranslı bir şekilde yönetilmişler; ancak toleransı tavize döndürmek istedikleri, iyi niyeti suiistimal ettikleri, toplumun dinî, ahlâkî yaşantılarını bozucu davranışlarda buldukları zaman, kendilerine gerekli müeyyideler uygulanmıştır.

Onlar, Müslümanların himaye haklarından yararlanmışlar, askerlik görevinden muaf tutulmuşlar, bunun karşılığında da kendilerinden cizye alınmıştır. Kendilerini ilgilendiren konularda, zimmîlerle istişare edilmiş, görüşleri alınmış, zoraki tavırlardan uzak durulmuş; yeteneklerine göre devlet dairelerinde istihdam edilmişler, ancak kilit noktadaki görevlere getirilmemişlerdir.

Bu dönemde, zimmîlerin dinlerini yaşamak ve öğretmek hususunda tamamen serbest oldukları dikkati çekmektedir. Aynı şekilde dinî edebiyat ve kitaplarını serbestçe neşretme, kanun hududu dâhilinde dinî inançlarından bahsedip konuşma ve bu hususta her ne suretle olursa olsun söz söyleme imkân ve hürriyetine sahip olmuşlardır.

Zimmîler, geçim hususunda, iş güç sahasının her alanında Müslümanlarla aynı seviyede görülmüşler, ihtiyaç sahibi olanlar da Müslümanlar gibi Beytül-mâl'den yararlandırılmışlardır. Şartlara göre zimmîlere zekâtlardan tahsisat yapılmış, gelirleri olmayan kişilere maaş verilmiştir.

Netice itibariyle bu dönemde tebaasına tek tip olmayı dayatmayan halifeler; adalet terazisini elden bırakmamışlar, ötekini, berikinin varlık sebebi olarak kabul etmişler, karşılıklı saygı ortak paydasında, ben'in yerine biz şuuruyla devleti idare etmişlerdir. Etnik, kültürel ve dinî yönlerden farklı olmanın endişe sebebi olarak algılanmadığı, ötekilerin değil, "ötekileştirmenin" asimile edildiği bu dönemin uygulamaları günü kurtarmaya yönelik pratikler olmaktan öte, birleştirici bir ruh ekseninde ötekiyle berikinin birlikte yarını inşa etme

ameliyesi olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdülkerim Zeydan, *İslâm Hukûku'nda Fert ve Devlet*, Stuttgart 1977.
- Ahmed b. Hanbel (v. 241/885), *el Müsned*, İstanbul 1992.
- Akarsu, Murat, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001 (yayımlanmamış Doktora Tezi),
- Arnold, T. W., *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (çev.: Hasan Gündüzler), Ankara 1982.
- Aycan, İrfan, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, s.s. (175-190) (Necdet Hammaş'ın "el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî", Şam 1978, adlı eserinin 337-357 sahifelerinin tercümesi)
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya (v.279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, (çev.: Mustafa Fayda), Ankara 1984.
- Buhl, Fr. "EbûBekr", *İA*, İstanbul 1964, c.: IV, s.s. (12-13).
- Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev.: Zeki Megamiz), İstanbul 1974.
- Dârîmî, Ebû Muhammed Abdullah (v. 255/868), *es-Sünen*, (nşr.: Abdullah Hâşim), İstanbul 1992.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saadet*, (sad.: Osman Zeki Mollamehmedoğlu), İstanbul 1978.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî (v. 275/888), *es-Sünen*, Mısır 1950.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (v.224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, (çev.: Cemaleddin Saylık), İstanbul 1981.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim (v.182/798), *Kitâbü'l-Harâc*,

- (çev.: Muhammed Ataullah Efendi), Ankara 1982.
- Fayda, Mustafa, *Hulefa-yı Râşidîn Devri*, İstanbul 2014.
- _____, “Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi”, *İslâm Tarihi*, (edt.: Eyüp Baş), Ankara 2012.
- _____, *Hız. Ömer Zamanı’nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1989.
- Güzel, Ahmet, “Dört Halife Dönemi’nde Halkla İlişkiler”, *İS-TEM Dergisi*, sayı: 3, s.s. (245–265), Konya 2005.
- _____, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı (Dört Halifenin Devlet İdaresi)*, Konya 2011.
- Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (edt.: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1992, c.: II
- Hitti, K. Philip, *Siyâsî-Kültürel İslâm Tarihi*, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1989.
- Hunke, Sigrid, *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, İstanbul 1975.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (v.276/828), *Uyûnü’l-Ahbâr*, Mısır, 1963, c.: I
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed el-Kazvîni (v.275/888), *es-Sünen*, (nşr.: Muhammed Fuâd Abdülbâki), Mısır, 1954.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed (v. 230/844) *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut 1975.
- İbnü’l-Esir, İzzüddin Ebi’l-Hasan Ali b. Muhammed (v.630/1232), *Üsdülgabe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, (thk.: M. İbrahim el-Bennâ – M. Ahmed Aşûr), Kahire 1973.
- Ebü’l-Fazl İzzetî, *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*, (çev.: Cahit Koçtak), İstanbul 1984.
- Kandehlevî, M. Yûsuf, (v.1384/1965), *Hayatü’s-Sahâbe*, (çev.: S. Gülle), İstanbul 1990.
- Kardavî, Yûsuf, *Müslümanlar Gayrimüslimlere Nasıl Davran-*

- dt?*, (çev.: Beşir Eryarsoy), İstanbul 1985.
- Mahmûd Şâkir, *Dört Halife*, (çev.: Ferit Aydın), İstanbul 1994.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, (çev.: İsmet Kayaoğlu), İstanbul 1976.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (v.346/957), *Mürücû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut 1989, c.: III.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ (v.1979), *Hilâfet ve Saltanat*, (çev.: Ali Genceli), İstanbul b.t.y.
- _____, *İslâm'da Hükümet*, (çev.: Ali Genceli), Ankara, b.t.y.
- Mevlâna Şiblî, *Asr-ı Saadet*, (muh.: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1977.
- Muhammed Hamidullah, *Initiation a l'İslâm*, Paris 1970.
- _____, *İslâm Anayasa Hukûku*, (edt.: Vecdi Akyüz), İstanbul 1995.
- _____, *İslâm'da Devlet İdâresi*, (çev.: Kemal Kuşçu), Ankara b. t.y.
- _____, *İslâm Peygamberi*, (çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1990.
- Neccâr, Abdülvahhâb, *el-Hulefâu'r-Râşidûn*, b.y. ve b.t. y.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb(v.279/892), *es-Sünen*, Mısır 1930.
- Öztürk, Levent, "İslâm Toplumu'nda Hristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri -İlk Beş Asır-", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 / 2001, s.s. (25-37).
- Sarıçam, İbrahim – ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2014.
- Sıddıkî, S. A., *İslâm Devleti'nde Mâlî Yapı*, (çev.: Rasim Özdenören), İstanbul 1973.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, XXII, s.s. (99-124).

Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi (el-Faruk)*, (çev.: Talip Yaşar Alp), İstanbul 1975.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ(v. 279/892), *es-Sünen*, İstanbul, 1992.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, “İslâm Devletleri’nde Müslüman Olmayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1985, c.: XXII, s. (97-110).